

KÁLVIN ÉS A *PHILOSOPHIA CHRISTIANA*

PECSUK OTTÓ

KÁLVIN ÉLETE

Kálvin János (Johannes Calvinus, Jean Cauvin) 1509-ben született a franciaországi Noyonban. Apja, Gérard Cauvin városi jegyzőként dolgozott, a fiatal Kálvint pedig édesanyja, Jeanne LeFranc ismertette meg a keresztény hittel. Mivel apja jó viszonyt ápolt egy helyi nemes családdal, a kis Jean e baráti család gyermekeivel együtt tanulhatott, így társadalmi helyzeténél jobb iskoláztatást kapott. Jó tanulmányi előmenetelének hála 12 évesen egyházi ösztöndíjban részesült: egyházi földek jövedelméből támogatták a tanulmányait. 14 éves korától a párizsi Collège de la Marche-ban tanult, ahonnan hamarosan átkerült a jobb nevű Collège de Montaigu-ba.

Párizsban teológiai tanulmányokat folytatott, és az egyetemen megismerkedhetett kora több kimagasló humanistájával is. 18 évesen magiszteri fokozatot szerzett, de nem folytatta a teológia tanulását, mert apja nyomására pályát kellett váltania: Orléans-ban és a bourges-i egyetemen jogi tanulmányokba kezdett. 23 évesen jogi doktorátust szerzett, és ezzel egy időben megjelent első műve, Seneca *De clementia* című traktátusához írott kommentárja. Az 1530-as évek elején visszatért Párizsba, a Collège Royalra, ahol mindennaposak voltak a reformáció hívei és a konzervatív tanárok közötti viták. Kálvin evangéliumi tanok iránti érdeklődése a hatóságok figyelmét is felkeltette, és miközben az egyetemen eretnekség vádjával perbe fogták a rektort, Nicolas Cop-t, Kálvin is a gyanúsítottak közé került, ezért menekülnie kellett. Ebben az időszakban sejtjük meghatározó istenélményét, amelyet szükséztlenül csak *subita conversiónak* („hirtelen megtérés”) nevezett zsoltárkommentárjában. 1534-ben lemondott a tanulmányait korábban lehetővé tévő egyházi javadalmairól, és így mintegy formálisan is szakított a római egyházzal.

Főművét, az *Institutiót* már korán elkezdte írni, és 1536-ban megjelent az, amit „kis *Institutio*”-ként ismerünk. Ezt a későbbiekben már nem bővítette, de egy bővebb változatát, a „nagy” *Institutiót* haláláig javította és alakította. Írását az előszóban I. Ferenc francia királynak ajánlja. Amellett érvel, hogy az evangéliumi mozgalom (a reformáció) az eredeti kereszténység örököse, amint azt az újszövetségi Szentírás leírja, ezért az állam részéről védelemben és támogatásban kellene részesíteni,

nem üldözésben. Kálvin munkamódszere az volt, hogy azokat a bibliai teológiai összefüggéseket és gondolatokat, amelyeket nem akart újra és újra megismételni a bibliai kommentárjaiban, tematikusan összefoglalva és részletesen kifejeve az *Institutio* lapjain írta le. Ezek a felismerések és így az *Institutio* anyaga is a kommentárírás előrehaladtával egyre gazdagodtak, mélyültek és letisztultak. A nagy *Institutio religionis Christianae* 1539-ben, majd 1543-ban, 1550-ben és végül 1559-ben jelent meg, latin nyelven, amelyből 1545-ben és 1560-ban francia nyelvű kiadások is napvilágot láttak.

Amikor Kálvin 1536-ban Genfben érkezett, az ottani reformáció vezéralakja, Guillaume Farel szembesítette a feladattal, hogy Isten rendelte Genfben a város evangélicizációjának vezetésére. Kálvin nehéz szívvel vállalta a gyakorlatias feladatot, mert önmagát inkább a tudós és teológiai író szerepében látta volna szívesen. Mégis elvállalta a posztot, amit annyira komolyan vett, hogy 1538-ra menthetetlenül meg is romlott a kapcsolata a nála jóval szabadelvűbb városi tanáccsal, és el kellett hagynia Genfét. Strasbourgban talált menedékre, ahol az ottani, szintén menekültekből álló hugenotta gyülekezetet pásztorolta. Itt kezdett hozzá másik nagy irodalmi vállalkozásához, a Szentírás könyveinek kommentálásához. Szinte valamennyi bibliai könyvet kommentálta – amelyeket mégsem, azokról prédikációi maradtak fenn. Miután 1541-ben visszahívták Genfben, ott élt 1564-ben bekövetkezett haláláig. Kálvin kitörölhetetlen nyomott hagyott Genf akkori szellemi arculatán. A városi reformáció az ő elképzeléseit követte, és a genfi modell egész Európában befolyással bírt a svájci reformációt követő egyházakban. Kiterjedt levelezést folytatott tanítványaival, követőivel és azokkal, akik tanácsért fordultak hozzá.

Sok kritikát kapott a spanyol Miguel Serveto (latin nevén Michael Servetus) halálában való közreműködése miatt. Az eretnek, elsősorban szentháromságtagadó művei miatt szinte minden európai országban üldözött Servetót Kálvin kezdeményezésére letartóztatta a genfi hatóság, a városi tanács pedig halálra ítélte. Kálvin, aki a teológiai kérdésekben a vádat képviselte, hiába kért kíméletesebb halálbüntetést, Servetót máglyán égették meg. Kálvin haláláig sem tudta magáról lemosni a Serveto halála miatti bélyeget. Az ügyben betöltött szerepét és az eretnekség miatti halálbüntetést talán nem szabadna anakronisztikusan, a mai szempontok szerint megítélni (vö. Sütő András: *Csillag a máglyán*): XVI. századi kontextusában kellene szemlélni és értékelni az akkor történeteket. Akkoriban Servetót bármelyik európai országban vagy városban letartóztatták volna, és sajnos ugyanerre a sorsra jutott volna.

Kálvin már életében kérlelhetetlenül elvhű és puritán ember hírében állt. Mégis, prominens teológiai és városvezetési szerepe ellenére soha nem helyezte előtérbe önmagát, szerénysége is legendás volt. Kérésére jeltelen sírban temették el, nehogy valakinek is eszébe jusson őt halála után tiszteletben részesíteni. Komolyan vette saját teológiai jelmondatát: *Soli Deo gloria* – egyedül Istené a dicsőség.

KÁLVIN TEOLÓGIAI HANGSÚLYAI

Mindenekelőtt a Szentírással kapcsolatos nézeteiből kell kiindulnunk. Egész teológiáját arra az előfeltevésre építette, hogy a Szentírás Isten önkijelentése, amely az egyedüli megbízható forrásunk Isten megismeréséhez (*Opera selecta* 3.60.31-61.4; *Institutio* 1.6.1). Meggyőződése szerint az egyház minden nyomorúságának forrása az, hogy a Szentírás megismerésére és hűséges tanítására nem fordít elegendő figyelmet. A Szentírás és az egyház nem egymás mellé rendelt fogalmak: az elsőnek feltétlen elsőbbsége van a másodikkal szemben (*Opera selecta* 3.14.4-12; *Institutio* 1.7.1), és ebben a véleményében határozottan állást foglalt a római katolikus teológiával szemben (amely az egyháznak, illetve a szent hagyománynak tulajdonított primátust a Szentírással mint az egyház produktumával szemben). Kálvin szerint a Szentírást ihlető Szentlélek az, aki bennünket, olvasókat is megértésre segít a Szentírás olvasása közben (*Opera selecta* 3.84.14-20). A Biblia szerzőiként mind az emberi szerzőket, mind a Szentlelket gyakran említi, aki a Biblia isteni tartalmát az emberi szerzőknek diktálta. Ugyanakkor tisztában van azzal a hosszú hagyománnyal is, amely egy-egy bibliai igeszakasz lejegyzését megelőzte (*Institutio* 4.8.5-6). Ő is elfogadta azt a lutheri tételt, amely szerint a Szentírás önmagát magyarázza, a wittenbergi reformátornál mégis hangsúlyosabban szállt síkra az egyházi írásmagyarázat fontossága mellett, amelyet nem mástól, mint az egyházi szolgáltól, vagyis a tanító lelkipásztoroktól kell várnunk (*Opera selecta* 1.52-53).

Nagy fontosságot tulajdonított az Ó- és az Újszövetség közötti kapcsolatnak. A két szövetség közötti egységet hangsúlyozta, mert szerinte az a szövetség, amelyet Isten az ószövetségi atyákkal kötött, nem különbözött sem lényegét, sem érvényességét tekintve attól, amelyet Fiában kötött velünk. A két szövetség gyakorlatilag egy és ugyanaz, pusztán végrehajtásukban vagy megvalósulásukban (*administratio*) térnek el egymástól (*Institutio* 2.9-11). A Biblia Isten egyedülálló ajándéka az ember számára. Jelentőségében és minőségében nem hasonlítható egyetlen emberi alkotáshoz sem. Kálvin minden más reformátornál ékesszólóbban tudott lelkesedni a Biblia nagyszerűségéért (*Institutio* 1.7.4; 1.8.1; 1.8.12-13). A Biblia mellett klasszikus irodalommal is foglalkozó írásmagyarázók számára mindig is megoldandó kérdésnek tűnt, hogy mit kezdjenek a Szentírás szemmel láthatóan egyszerű, a mesterként költőiséget vagy fennköltiséget nélkülöző stílusával. Sokakat, például a rétorként és stiliztaként képzett Augustinust vagy Jeromost egy ideig távol is tartotta a hittől és a Biblia rendszeres olvasásától ez a tény. Kálvin számára azonban a Szentírás stiliztikai egyszerűsége fennköltiségének és eleganciájának a jele. Főként a páli levelek kapcsán vizsgálta ezt a kérdést, és arra jutott, hogy Pál apostol például pontosan lelkipásztori megfontolásból választotta az egyszerűbb írói stílust. Kálvin szerint ennek az egyszerű stílusnak a korinthosi gyülekezettel folytatott levélváltásában két okát adja. Egyrészt azért utasítja vissza az emelkedettebb, irodalmi írásmódot, hogy

jelezzék a „viszkető fülű” korinthosiaknak, Isten igéjének célratörő, egyszerű közvetítésével nem azt adja nekik, amire vágnak, hanem azt, amire igazán szükségük van (*Calvini opera* II:321). Másrészt a kereszt egyszerűségét a mesterkelt vagy fennkölt beszéd képes erőtlenné tenni, és ezt is el akarta kerülni az apostol.

Ismert Kálvin főművének, az *Institutió*nak az a nyitó gondolata, hogy a keresztyén hithez két fő ismeret tartozik: Isten és önmagunk megismerése. E kétféle ismeret összefügg: amikor az ember megismeri Istent, ráébred önnön bűnösségére és elégtelenségére, és felébred benne a vágy, hogy Isten magasztalása és imádata révén olyan emberré váljék, amilyennek Isten eredetileg megteremtette. Isten megismerése tehát helyes önismeretre vezet, és elindít a hit útján. Kálvin szerint ez az igazi *pietas* („kegyesség”) útja, amelyben Istent teremtő és gondviselő Atyaként ismerjük fel, és életünk fő céljának azt tekintjük, hogy cselekedeteinkkel és szavainkkal visszatükrözzük felebarátaink felé Isten dicsőségét.

KÁLVIN VILÁGKÉPE

Kálvin Szentírásra épített teológiai világképét a következőképpen rekonstruálhatjuk: Isten úgy teremtette meg az embert, hogy az megismerhesse őt mint Teremtőt. A bűneset nélkül az ember istenismeretéhez elegendő lett volna a teremtett világ értelmes szemlélete és a gondviselés tényei. A bűn azonban megrontotta az első ember(pár) és Isten kapcsolatát, ez volt az első törvényszegés („Ne kívánd!”, vö. Róm 7,7-13) és Isten iránti engedetlenség, amelyet az emberi történelem azóta is folyamatosan megismétel. A bűneset óta csak Isten Szentlelke és a Szentírás vezetheti az embert helyes istenismeretre. Az Ószövetség a prófétai ígéretek révén felkészít Isten új szövetségére, amely Jézus Krisztus kereszthalálában és feltámadásában valósult meg. Krisztus hármas tisztsége, a papi, a prófétai és a királyi (mindhárom az Ószövetségben „felkent,” görögül *christos* tisztség volt) kellett ahhoz, hogy Megváltónk lehessen, mint ahogyan arra is szükség volt, hogy egyszerre legyen Isten és ember (ezt a gondolatot Kálvin Canterburyi Anselmustól vette át). A megigazulás fontosságában Kálvin egyetértett Lutherrel: Isten az embert nem vallási tettei vagy teljesítménye nyomán fogadja el igaznak, vagyis olyanak, aki újra közel kerülhet hozzá, hanem egyedül a Jézus Krisztusba vetett hite nyomán. Ez a hit általi megigazulás. Kálvin teológiájában a megigazulás mellett fontos még a különleges Isten–ember kapcsolat: az ún. „Krisztusban létel” vagy „Krisztusban lenni.” Ez az *unio mysticum cum Christo* (a Krisztussal való titokzatos egzisztenciális egység), amelyet a Szentlélek formál ki a hívő ember életében. Isten maga dönti el végtelen bölcsességében, hogy kit választ ki erre a Krisztussal való egységre. Isten felől nézve az ember nem kezdeményezheti ezt a kapcsolatot, csupán igent mondhat rá. Emberi oldalról nézve természetesen megvan az ember szabad akarata, így senki sem hivatkozhat arra

a hit elutasítása közben, hogy nincs felelőssége, mert talán éppenséggel nem is tartozik a kiválasztottak közé. Aki hisz, az kiválasztott. Aki nem hisz, az elvettetett. Ez kálvini specialitás. A legtöbb reformátor vallotta ugyan Isten üdvösségre kiválasztó akaratát és „örök tanácsvégzését,” de tartózkodott attól, hogy annak ellentétét, az örök elvettetést is tanítsa. Inkább úgy gondolták, hogy a bűneset óta kárhozatban leledző emberiség nagy tömegéből Isten egyeseket kiemel az üdvösségre, míg a többséget meghagyja saját bűneiben, amelyekért kárhozatot érdemelnek. Kálvin azonban annyira tartott Isten kétféle (aktív és megengedő) akaratának feltételezésétől, hogy levonta a predestináció és Isten szuverenitásának logikai következtetését: Isten akarata kétféle irányul, egyeseknek örök üdvösséget akar adni, másoknak örök kárhozatot. És ez a döntés nem is azon alapul, hogy mindentudásában előre látja az egyének életét, ezért későbbi engedelmességük vagy bűneik következményét építi be a döntésébe. Ha így lenne, akkor nem Istené lenne a döntő szó, nem az övé lenne a kezdeményezés, ami elképzelhetetlen a Biblia istenképét ismerve. Ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy erre a logikai következtetésre Kálvin soha nem volt „büszke,” nem akarta túlhangsúlyozni sem: „szörnyű tanítás”-nak nevezte a kettős predestinációt, és óvakodott attól, hogy bárkiben felismerje az „elvetettség jelei”-t. Pozitívan kívánt fogalmazni: aki hitre jut, az ebben az isteni ajándékban felismerheti kiválasztottságának jelét és tényét.

Szerinte, ha nem történt volna meg a bűneset, a filozófusoknak igaza lenne azzal kapcsolatban, hogy az embernek erkölcsi szabadsága van választani a jó és a rossz között. Azzal azonban, hogy Ádám elutasította Isten gondoskodását az Éden kertjében, megfosztotta utódait a szabad választás lehetőségétől. Ugyanakkor ez nem azt jelenti, hogy mi emberek Ádám bűnét örököltük, és egy másik ember bűnéért kell a felelősséget vállalnunk (amint a hagyományos szent ágostoni eredendő bűn tana állítja). Ádám döntése mintegy belénk van kódolva, és mint utódai, mindig a magunk korában és a magunk életében ismétljük meg Ádám engedetlenségét.

Kálvin Istenben nem csupán a teremtőt tisztelte, hanem nagy hangsúlyt helyezett Isten gondviselői szerepére: a világban nem léteznek véletlenek, Isten mindent elrendezett a mi érdekünkben, még a legapróbb és jelentéktelenebb eseményt is. Amit mi rossznak vagy károsnak értékelünk, arról sokszor kiderül, hogy a hasznunkra volt, vagy egy nagyobb rosszat előzött meg. De ha nem is ismerjük meg a rossz dolgok célját utólag vagy visszatekintve, a hívő embernek akkor is bizalommal kell tekintenie Istenre, és nem bírálhatja felül döntéseit (Jób könyvének ez a tapasztalata). Kálvin úgy látta, hogy azoknak a dolgoknak, amelyeket mi rossznak érzékelünk, Isten nagyobb rendszerében helyük van, ezért ő nem értett volna egyet azokkal a késői követőivel, akik az ellentmondás feloldására létrehozták Isten aktív és megengedő akaratának megkülönböztetését (lásd fentebb), mintha Isten a rossz dolgokat csak „megengedné,” de nem akarná, hogy megtörténjenek. Kálvin szerint lehetetlen Istenről csak azt feltételezni, amit a mi emberi logikánk alapján

elgondolni tudunk. Csak úgy gondolkodhatunk róla, hogy folyamatosan tudatában vagyunk a mérhetetlen különbségnek Isten és ember között.

Megint csak Lutherhez hasonlóan Kálvin Istentől kapott hivatásként értékelt minden civil foglalkozást (nem csupán a lelkészi pályát). A maga hivatásában mindenkinek lehetősége nyílik arra, hogy visszatükrözze Isten dicsőségét, és a legjobb tudása szerint felelősségteljesen szolgálja Istent. A világi hatalomnak feladata, hogy fenntartsa a jó rendet és az erkölcsöket a Római levél 13. részének tanítása alapján. Kálvin elvárja, hogy a „felsőbbség” támogassa az egyházat, és megvédje azt az evangélium ellenségeitől (*Institutio* 4.20.2-3). A keresztényeknek ugyanakkor Isten szolgálóiként kell elfogadniuk a politikai hatalom képviselőit, azoknak engedelmességgel tartoznak, és segíteniük kell munkájukat (például meg kell fizetni az adót, hivatalt kell vállalni és katonáskodni). Ugyanakkor Kálvin szerint a keresztényeknek szem előtt kell tartaniuk Péter apostol hitvallását is az Apostolok cselekedeteiről írt könyvből (5,29): Istennek kell inkább engedelmessé válni, mint embereknek. Ez azt jelenti, hogy amikor egy igazságtalan és zsarnok uralkodó Isten parancsával ellentétes tettekre akarja kényszeríteni a keresztényeket, azoknak készen kell állniuk az engedelmességre és a vértanúságra. Isten azonban képes szabadítást adni a zsarnokság alól, akár alsóbb szintű, legitim polgári tisztviselők személyében. Az egyszerű állampolgárnak azonban Kálvin nem engedi meg a fegyveres ellenállást. Időnként neki tulajdonítják az úgynevezett „ellenállás jogá”-t, de valójában ő nem tartotta sem elvi, sem gyakorlati lehetőségnek az elnyomó uralkodóval szembeni fellépést. Ezt az elvet majd csak a későbbi kálvinisták fejlesztik ki, és akkor is csak az arisztokrácia és a nép törvényes képviselőinek jogaként (*Institutio* 4.20.32).

KÁLVIN ÉS A FILOZÓFIA

Kálvin szerepeltetése filozófiatörténeti összefüggésben jogosan vehet fel kételyeket. Egyrészt Lutherhez hasonlóan ő is sokat és élesen kritizálta a filozófia szerepét a középkori skolasztikus teológiában, és ebben az értelemben tekinthetjük a filozófia kritikusanak, sőt ellenségének. Másrészt azonban mind az *Institutio*ban, mind pedig kisebb műveiben (például a Seneca *De clementia* c. értekezéséhez írt kommentárjában, vagy a *Lélekalvás avagy Psychopannychia* címűben) és bibliai könyvekhez írt kommentárjaiban széles szellemi fegyvertárát vonultatja fel a filozófiailag és filológiaiilag képzett humanistának. Nem utolsósorban pedig azért is említhetjük Kálvin hozzájárulását a filozófiához, mert Erasmus után leginkább vele azonosítható a *philosophia Christiana* fogalma, és így nagyban hozzájárult a kora újkori filozófia történetéhez.

Kálvin alapvetően szkeptikusan és gyanakvással viszonyult a filozófiához, de nem azért, mert nem volt róla elegendő ismerete. Tanulmányai révén nagyon is jól ismerte az egyes filozófiai iskolákat és filozófusokat, de tartózkodott attól, hogy felhasználja az általuk javasolt megközelítéseket, mert úgy vélte: minden filozófia pusztán emberi kísérlet arra, hogy elérje és megismerje Istent, miközben igaz ismeret csak Isten saját magáról adott kijelentése vagy kinyilatkoztatása (a Szentírás) révén nyerhető. Ebből következően Kálvin inkább úgy tekintett a filozófiára, mint ami része ugyan a humanista műveltségnek, de nem hasznos arra, hogy rendszerként strukturálja a teológiai gondolkodást. A logika oktatását részévé tette az 1559-ben alapított genfi lelkészképző akadémia anyagának, és felhasználta Aristotelés kauzalitásra épülő istenérveit a hit definíciójánál, ugyanakkor azt látta, hogy a filozófusok mindig túllépnek „a teológia szolgálóleányának” (*ancilla theologiae*) szerepén, és a kijelentett isteni igazság alternatíváit kínálják gondolkodási rendszerekben, amit helytelenített, és munkáiban igyekezett erre felhívni olvasói figyelmét.

A filozófusokat, például Platónt azzal vádolta, hogy az intellektuális képességeiket nem a megfelelő célra, Isten dicsőítésére fordították. Feltette a kérdést: az egyszerű és tudatlan köznéptől hogyan várhatjuk el az istenfélelmet, ha a társadalom legintelligensebb tagjai is a saját gondolataik szerint kívánják értelmezni a körülöttük lévő teremtett világot? (*Institutio* 1.5.11) Az emberi értelem nem érhet fel Isten igények magaslataihoz, az evangéliumhoz, amely a Szentlélek belső bizonyágtétele révén megváltoztatja az emberek életét (*Kommentár a korinthosi első levélhez* 2.7). Kálvin tehát kifogásolta, hogy a filozófia célt tévesztett, és csak annyiban lehet hasznos tagja a tudományoknak, amennyiben segít az ismerőjét Isten világosságához visszavezetni. Ebben kapcsolódott a Példabeszédek, a Prédikátor könyve és a Jézus Sirák fia könyve hagyományához, amelyek koruk hellenista filozófiai irányzataival, például a sztoicizmussal vagy az epikureizmussal szemben a valódi filozófiát az istenfélelemben, illetve a mózesi törvények követésében ismerték fel.

Kálvin azért is óv a filozófia túlzott használatától, mert mint minden emberi dolgot, ezt is megrontotta a bűn. Ezért hacsak nem siet a segítségére a kijelentés, önmagában nem juthat el Isten igaz megismerésére és követésére, ami pedig minden emberi élet célja és megkoronázása. Az üdvtörténetet, vagyis Isten és az emberi nem történetét végigkíséri Isten óvó szeretetének, a kijelentésben megjelenő *accomodatió*jának (alkalmazkodásának) számtalan megnyilatkozása. Az ember már a bűneset előtt is csak ezek alapján szerezhette bármilyen ismeretet Istenről és az ő akarataról. A bűneset után azonban minden emberi megismerés, így a filozófia is kudarcra van ítélve, hacsak nem igazodik Isten Szentírásban kijelentett igazságaihoz. A valódi keresztyén filozófia vagy teológia Krisztushoz vezet a gondolatainkat, míg a skolasztikus filozófia a maga körkörös érveivel és bizonytalan definícióival eltakarja a kereső tekintete elől Krisztust.

Természetesen lehet azzal vitatkozni, hogy helyes volt-e Kálvin (és Luther) filozófia-definíciója. Számukra azonban adottság volt, hogy koruk filozófiailag meghatározott skolasztikus teológiájából indultak ki, amelyet termékétlennek, sőt az igaz hitre nézve egyenesen károsnak tartottak, és az alól akarták felszabadítani olvasóikat.

KÁLVIN HATÁSA

Kálvin gondolkodása és egyházszerző tevékenysége nagy hatást gyakorolt kora egyházi életére és teológiai gondolkodására. Segítségével és az általa támogatott menekültek (mint a skót John Knox) munkálkodása révén sorra jöttek létre Európában, majd a gyarmatokon a református (kálvinista, presbiteriánus) egyházak. Kálvin közvetlen követői később túlléptek mesterükön vagy éppen több kérdésben is átértékelték álláspontját. Az úgynevezett református ortodoxia és annak megalapítója, Béza Tódor (Theodor Beza) Kálvinnál sokkal nagyobb szerepet szánt teológiai rendszerében a filozófiának, illetve a skolasztikus teológiai gondolkodásnak. Ennek a változásnak a megítélése a késői reformáció és a protestáns ortodoxia kutatói körében nem egyöntetű. Vannak, akik organikus változásról beszélnek, amelynek kezdetei már jelen voltak Kálvin írásaiban, mások azonban a kálvini örökség meghamisítását és elárulását látják benne. A felvilágosodás és a nyomában megerősödő liberális protestantizmus ugyanakkor nem kedvezett Kálvin gondolatainak: népszerűsége és befolyása jelentősen csökkent, kivétel talán csak a szkeptikus filozófusokra (például Bayle-re és Hume-ra) gyakorolt közvetlen hatása. A XIX. század azonban egyfajta Kálvin-reneszánszt hozott, főleg Hollandiában, ahol Abraham Kuyper frissítette fel és alkalmazta a megváltozott politikai és egyházi körülményekre Kálvin tanait. Másként hasznosította Kálvin gondolatait az amerikai pragmatizmus (például William James). A XX. század első harmadától Karl Barth és Emil Brunner református teológusok tettek sokat azért, hogy Kálvin gondolkodásának aktualitását megőrizzék az utókor számára.

KÁLVIN MŰVEI

Baum, J.-W. – Cunitz, E. – Reuss, E. W. E. (eds.): *Opera quae supersunt omnia*. 59 kötet. Brunsvigae: C. A. Schwetschke, 1863.

Barth, P. – Niesel, W. (eds.): *Opera selecta*. 5 kötet. München: Christian Kaiser, 1967.

Kálvin műveinek új kiadása a Kálvin Kiadó „Református egyházi könyvtár” sorozatában jelenik meg folyamatosan. Sorozatszerkesztő: Bogárdi Szabó István.

Institutio. A keresztyén vallás rendszere I-II. Ford. Buzogány D. Budapest: Kálvin Kiadó, 2014.

Evangéliumi harmónia I–III. Máté, Márk és Lukács evangéliumának magyarázata. Ford. Buzogány D. Budapest: Kálvin Kiadó, 2020.

SZAKIRODALOM

- Audi, Robert (ed.): *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Backus, Irena – Benedict, Philip: *Calvin and His Influence, 1509–2009*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Békési Andor – Galsi Árpád (szerk.): *Evangéliumi kálvinizmus*. Budapest: Kálvin Kiadó, 2009.
- Béza Tódor: *Kálvin élete*. Budapest: Kálvin Kiadó, 2017.
- Bouwsma, William J.: *John Calvin: A Sixteenth Century Portrait*. Oxford: Oxford University Press, 1988.
- Breen, Quirinius: *John Calvin: A Study in French Humanism*. 2. kiadás. New York: Archon Books, 1968.
- Busch, Eberhard: *Istenismeret és emberség. Betekintés Kálvin teológiájába*. Ford. Huszár Pál. Budapest: Kálvin Kiadó, 2009.
- Dowey, Edward. A.: *The Knowledge of God in Calvin's Theology*. New York: Columbia University Press, 1952 (újabb kiadás: Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1994)
- Duke, Alastair – Gillian, Lewis – Pettegree, Andrew (eds.): *Calvinism in Europe, 1540–1610: A Collection of Documents*. Manchester and New York: Manchester University Press, 1992.
- Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok*. Budapest: Kálvin Kiadó, 2009.
- Fisk, Philip: *Calvin's Metaphysics of Our Union with Christ = International Journal of Systematic Theology*, 2009, Vol. 11, No. 3, 309–331.
- Ganoczy, Alexander: *Le jeune Calvin*. Wiesbaden, Franz Steiner, 1966.
- Gánóczy Sándor – Stefan Scheld: *Kálvin hermeneutikája. Szellemtörténeti feltételek és alapvonalak*. Ford. Huszti K., Budapest: Kálvin Kiadó, 1997.
- Gootjes, Nicolaas H.: *Calvin on Epicurus and the Epicureans: Background to a Remark in Article 13 of the Belgic Confession = Calvin Theological Journal*, 2005, Vol. 40, 33–48.
- Graham, W. Fred: *The Constructive Revolutionary: John Calvin and His Socio-Economic Impact*. Richmond, VA: John Knox, 1971.
- Helm, Paul: *Vermigli, Calvin, and Aristotle's Ethics = Unio Cum Christo*, October 2017, Vol. 3, No. 2, 88–101.
- Hoitenga, Dewey J.: *Calvin and the Philosophers I–II = The Reformed Journal*, February 1958, 11–13 / March, 10–14.
- Internet Encyclopedia of Philosophy: iep.utm.edu/john-calvin/ (2022.11.04)
- Klapwijk, Jacob: *Calvin and Neo-Calvinism on Non-Christian Philosophy = Philosophia Reformata*, 1973, Vol. 38, No. 1, 43–61.
- Leithart, Peter J.: *Stoic Elements in Calvin's Doctrine of the Christian Life. Part III: Christian Moderation = Westminster Theological Journal*, 1994, Vol. 56, No. 1, 59–85.
- McGrath, Alaister E.: *Kálvin. A nyugati kultúra formálódása*. Ford. Nagy Mónika Zs., Budapest: Osiris, 1996.
- McKim, Donald K. (ed.): *Readings in Calvin's Theology*. Grand Rapids, MI: Baker, 1984.
- McNeill, John T.: *The History and Character of Calvinism*. Oxford: Oxford University Press, 1954.

- Muller, Richard A.: *Christ and the Decree: Christology and Predestination in Reformed Theology from Calvin to Perkins*. Durham, NC: Labyrinth Press, 1986.
- Muller, Richard A.: *The Unaccommodated Calvin: Studies in the Foundation of a Theological Tradition*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Németh Tamás: *A Szentháromság-tan Kálvin teológiájában*. Budapest: Kálvin Kiadó, 2019.
- Niesel, Wilhelm: *Kálvin teológiája*. Ford. Nagy Barna, Budapest: Kálvin Kiadó, 1998.
- Parker, T. H. L.: *John Calvin: A Biography*. Philadelphia, PA: Westminster, 1975.
- Partee, Charles: *Calvin and Classical Philosophy*. Leiden: E. J. Brill, 1977.
- Prestwich, Menna (ed.): *International Calvinism, 1541–1715*. Oxford: Clarendon Press, 1985.
- Schreiner, Susan E.: *The Theater of His Glory: Nature and the Natural Order in the Thought of John Calvin*. Durham, NC.: Labyrinth Press, 1991.
- Spijker, Willem van T.: *Kálvin élete és teológiája*. Ford. Galsi Árpád. Budapest: Kálvin Kiadó, 2003.
- Steinmetz, David C.: *Calvin in Context*. Oxford: Oxford University Press, 1995.
- Steinmetz, David C.: *Calvin as Biblical Interpreter among the Ancient Philosophers = Interpretation*, April 2009, Vol. 63, No. 2, 142–153.
- Szűcs Ferenc: *Kálvin olvasása közben. Válogatott írások*. Budapest, Kálvin Kiadó, 2016.
- Wendel, François: *Calvin: sources et évolution de sa pensée religieuse*. Paris: Presses Universitaires de France, 1950.